

■ **Gülnar OSMANOVA**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Milli-mənəvi varlıq anlayışını ehtiva edən folklor uzun əsrlərdən bəri xalqın adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, davranış normalarını, dilini, ruhunu qoruyub yaşadan əsas enerji mənbəyi olmaqla yanaşı, milli mədəniyyətin bir çox sahələrinin, o cümlədən də, bədii ədəbiyyatın dinamik inkişafında əvəzedilməz mənbə kimi çıxış edir. Xalq ruhunun incəliklərinə yaxından bələd olan sənət adamları müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman daha çox müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda folklor koloriti də yetərinə yer almış olsun.

Məlumdur ki, yazıçıların qələmə aldıkları bəzi əsərlərdə folklor nümunəsi açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir. Bu hal folklor nümunəsindən olduğu kimi istifadə edildikdə, onları əsərlərin sərlövhəsinə çıxardıqda, folklor qəhrəmanlarının adlarını müəyyən münasibətlə xatırlatdıqda daha qabarıq formada görünür. Bəzən isə yazılı ədəbiyyat nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatının elementləri heç də qabarıq şəkildə nəzərə çarpmır. Lakin diqqət etdikdə həmin əsərlərin mətnində, mətn daxili qatlarında, təhkiyə içərisində, ümumilikdə əsərin poetikasında gizlənmiş formada güclü bir folklorizmin olduğunu görürük.

Bədii ədəbiyyat həmişə konkret ictimai-tarixi və siyasi-sosial şəraitdə yaranır. Xalqın tarixi onun yazılı ədəbiyyat nümunələrində də ciddi şəkildə əks olunur. Xalq həyatı, cəmiyyətin keçdiyi ziddiyyətli yollar bədii yaradıcılığa da təsirsiz ötüşmür. Azərbaycanın tanınmış realist sənətkarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərini də bu qəbilə aid etmək olar. Qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda realizmin daha da dərinləşməsinə, yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Onun yaradıcılıq irsi mövzu, ideya-sənətkarlıq, üslub, obrazlar qalereyası baxımından geniş və çoxçeşlidir. Belə ki, Ə.Haqqverdiyev ədəbiyyatımızı təkcə dolğun məzmunlu dram əsərləri ilə deyil, bir çox orijinal hekayələri ilə də zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixini demokratik ideyalarla qüvvətləndirən Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığının ikinci dövründə, yeni 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan bədii nəsrinin gözəl nümunələrini yaradaraq onun məzmunca və formaca kamilləşməsinə yardımçı olmuşdur. 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində yazıçının "Ata və oğlu", "Ayın şahidliyi" kimi hekayələri nəşr edilir. 1910-cu ildə isə "Mütrüb dəftəri", "Şikayət", "Qıraət", "Şəbih", "Acından təbib", "Dəccalabad", "Bomba" və s. he-

kayələri "Marallarım" ümumi başlığı altında "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunur. Bu hekayələrdə kənd yüzbaşları, qorodovoylar, ikiüzlü ruhanilər, xəsis tacirlər "maral" adı altında ümumiləşdirilərək tənqid edilir. Ədib hekayələrində burjua-mülkədar cəmiyyətinin nöqsanlarını ifşa edərkən gülüşdən ustalıqla istifadə edir. Ümumiyyətlə, gülüş, istehza Ə.Haqqverdiyevin tənqid üsulunda mühüm yer tutur.

Yazıçının bir neçə hekayəsinin məzmun və süjeti nağıllardan, lətifələrdən alınmışdır. Lakin ədib onları öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğun işləyərək orijinal, mükəmməl bədii əsər formasına salmışdır. "Pir", "Şəbih", "Dəccalabad"

üçün narahat olduğunu da açıqlayır: "Amma indi bu millətin əhvalına nəzər etdikcə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara görüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr! O, qara ləkə deyil, belə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyətin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmasını görüb ciyərimdən çıxarıram!".

"Ata və oğlu" hekayəsində isə Hacı Xəlil və onun oğlu Əkbərdən bəhs olunur. Əkbərin dostu Rüstəm onun yolunu azmasına və müflisləşməsinə səbəb olur. Bu hekayənin məzmunundan çıxan fikir isə belədir: "Dostdan özünü qoru, düşmənlə hesablaşmağa nə var"; "Dostam səninlə, pulun qurtarana-

yü kimi, Ə.Haqqverdiyev xalq dilinin zəngin lüğət ehtiyatına, atalar sözü və məsəllərə yüksək qiymət vermiş, tez-tez bu xəzinəyə müraciət etmişdir.

Bundan başqa yazıçının "İlanə" hekayəsində Şeşə quşu, "Haciley-lək" hekayəsində isə haciley-lək sədaqəti ilə bağlı inanclar öz əksini tapmışdır.

Ə.Haqqverdiyev hekayələrində ictimai ədalətsizlik üzərində qurulan üsuli-idarənin və bu idarədə işləyən pristavların, qalabəyilərin, jandarm rəislərinin, qorodovoyların təbiət və münasibətlərindəki saxta-karlığı ifşa etmişdir. Bu adamlar, kərbəlayı Zal da daxil olmaqla, mənsəbpərəstlik, iftiraçılıq və xudpəsəndlik kimi mənfi ictimai xəstə-

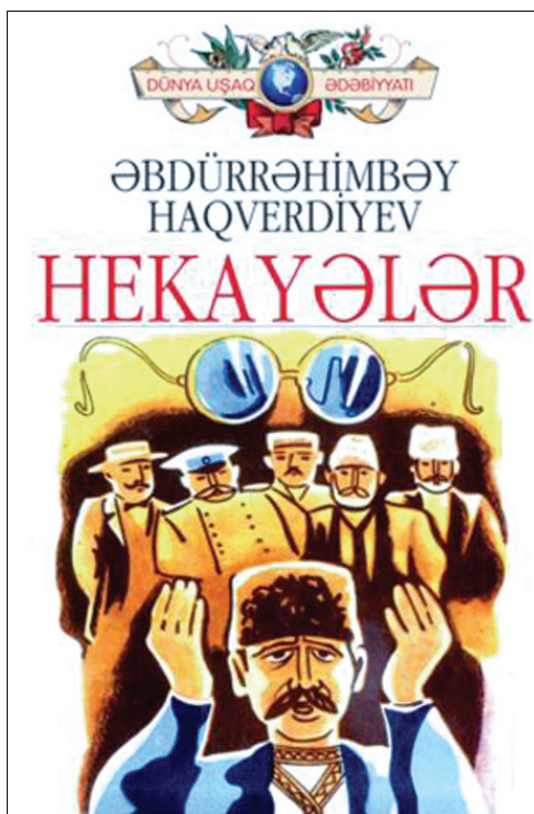
Folklorun Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrinin poetikasına təsiri

kimi hekayələri buna nümunə göstərə bilərik. Bu hekayələrdə nağıl və lətifələrin quruluşundan, başlama tərzindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, folklor Haqqverdiyev bədii nəsrinin nəinki məzmununa, quruluşuna, eləcə də bütövlükdə poetikasına təsir etmişdir. "Poetika" termininə gəldikdə, poetika - bədii ədəbiyyat haqqında elm; ədəbiyyat nəzəriyyəsi; ədəbiyyatşünaslığın bölmələrindən və qədim terminlərdən biridir. Poetika elmi tarixin müxtəlif dövrlərində fərqli vəzifələr daşımış və gah müstəqil bir elm, gah da fəlsəfə, estetikanın bir sahəsi olmuşdur. Hazırda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaq etibarilə poetika yaradıcılığının spesifikasiyasını təyin etməklə bədii əsərin quruluşunu, onun ideya-estetik məzmununu, kompozisiya və süjetini, surətlər sistemini, şeir və nəsr dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını, ədəbi metodları, cərəyanları, üslubları, ədəbi növləri və janrları tədqiq etməklə məşğuldur. Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda etno-poetika termini də işlənmişdir. Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev etno-poetika haqqında belə yazır: "Əslində, etno-poetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmasın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır".

Folklorun Ə.Haqqverdiyevin hekayələrinin poetikasına təsiri məsələsinə gəldikdə isə bu hekayələrin demək olar ki, əksəriyyətində biz folklor düşüncəsinin şahidi oluruq. Ədib hekayələrində folklor nümunələrindən demək olar ki, açıq-aşkar şəkildə az istifadə edir. Lakin hər bir hekayəni oxuyub bitirdikdə biz bu hekayənin mütləq bir folklor nümunəsinin məzmunu ilə səsleşdiyini görürük.

Məsələn, "Ayın şahidliyi" hekayəsində Səlim adlı bir sövdəgəri yolda bir quldur amansızcasına qətlə yetirir. İllər keçir, onun kiçik qardaşı Süleyman təsadüfən həmin quldurun dəstəsinə qoşulur və qardaşının qatilinin kim olduğu aşkarlanır. Süleyman qardaşının qisasını alır. Bu hekayənin məzmunundan belə bir fikir aydınlaşır: "Nahaq qan yerdə qalmaz".

Müəllif "Ayın şahidliyi" hekayəsində ayın dilindən öz əsas məqsədini - bütün müsəlman aləmi

can". Bundan başqa hekayədən o da aydınlaşır ki, Hacı Xəlilin ömrü halallıq üzərində qərar tutmuşdur, lakin oğlu Əkbərin uçuruma yuvarlanan ömrünü səciyyələndirən amillər məhz yalan və günahdır.

Ə.Haqqverdiyevin diqqəti cəlb edən hekayələrindən biri də "Koroğlu" hekayəsidir. Hekayəni oxuyanda görürük ki, yazıçı bu hekayəni məhz "Koroğlu" dastanının təsiri ilə qələmə almışdır. Əsərdə kor İsrailin oğlu Nərimandan bəhs olunur. Dumanlı kəndində İsrail adlı bir kişi yaşayırdı. O, on iki yaşında iken çiçək xəstəliyinə tutularaq göz-ləri kor olmuşdu. Onun 2 oğlu var idi: böyük oğlu Nəriman, kiçiyi Qəhrəman. Nəriman qonşu kənddə Hacı Bayram adlı bir bəyin nökrəsidir. Ağası onun adını Koroğlu qoyur. Qısa bir müddətdə Nəriman həminin hörmətini qazanır, elm, savad almağa meyl göstərir. Bir növ dastan qəhrəmanı Koroğlu kimi o da kasıbların, kəndlilərin ümidinə, pənahına çevrilir. Nəriman ağası Hacı Bayramın qızı Güldəstəni sevir. Güldəstə obrazı da Nərimanla həmfikir olmaqda Nigar xanım obrazına bənzəyir.

Ədibin "Mirzə Səfər" hekayəsinin kompozisiyası "yorğanına bax ayağını uzat", "Qəndil" hekayəsi "hər yoxuşun bir enişli olar", "Çəşmə" hekayəsi "mərdi qova-qova namərd etmək", "Şeyx Şəban" hekayəsi isə "yıxılana balta çalan çox olar" kimi atalar sözlərinin məzmunu üzərində qurulmuşdur. Göründü-

liklərə tutulmuşlar, öz mənfəətləri ucundan bir-birini məhv etməyə hazırdılar.

Yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiliyi, dilin oynaqılığı və lakoniklik Haqqverdiyev hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir. Nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasiası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rəvayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir, bu hadisələrin özünə də təbiilik və reallıq gətirir.

Ədibin bir neçə hekayəsinin məzmun və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Onlar yazıçının öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə işlənilib, tamamilə orijinal, mükəmməl bədii əsərlər şəklinə düşmüşdür. "Cəhənnəm məktubları", "Seyidlər ocağı", "Pir", "Şəbih", "Dəccalabad" kimi hekayələrdə nağıl və lətifələrdən, onların quruluşundan, başlama tərzindən, gözəllənməz nəticə ilə bitməsindən bacarıqla istifadə edilir. Bu, hər şeydən əvvəl, hekayəni formaca daha da mükəmməlləşdirir.

"Şəbih" hekayəsində camaatın avamlığından məharətlə istifadə edən fırıldaqçı din nümayəndələri şəbih çıxardır və bu yolla ciblərini doldururlar. "Pir" hekayəsində camaatın sadələşməsindən ustalıqla istifadə edən dələduzlar hiylə ilə pir düzəldib, oranı kef, əyyaşlıq xərcləri mənbəyinə çevirirlər. "Çəşmə" hekayəsində vəkil olan Mahmud bəy çəşmə zarafatı ilə dostu Mirzə Əhməd çəlləyib öldürür. "Qıraət" hekayəsində arvadının avamlığından və sadələşməsindən istifadə edən Məşədi Qulam gecələr min cür hiylədən çıxır. "Diş ağrısı" hekayəsində ağrıyan bir diş çəkdmək üçün əlli qəpiyə qıymayan Hacı Rüstəm bilə-bilə üç sağlam dişini çəkdirib əlli qəpik verir və həkimini aldatdığına sevinir. Bütün bu hadisələr gülməli və kiçik görünərsə də, bir sıra acı həqiqətlərin ümumiləşdirilmiş tipik ifadəsidir.

Beləliklə, həqiqi bədii əsərlərdə cəmiyyətin sosial-ictimai gerçəkliyi, onun ideoloji, siyasi, psixoloji, dini, fəlsəfi görüşləri, mənəvi problemləri hər şeydən əvvəl insan şəxsiyyəti, insan xarakterləri və taleləri vasitəsilə təəcəssüm etdirilir. Ə.Haqqverdiyevin əsərləri də həqiqi bədii əsərlər olaraq xalqın ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünü inkişaf etdirir, xalqı daha ədalətli ictimai ideal- lar uğrunda mübarizəyə hazırlayır, onun mənəvi qüvvəsini artırır.